

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Боднарчук Юлія Юріївна

УДК 9 [314. 745. 25(477) “1944/1947”]

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЕЛЕННЯ Й АДАПТАЦІЇ
НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ,
ДЕПОРТОВАНОГО З ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ
(1944–1947 рр.).**

07.00.01 – Історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Чернівці – 2009

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент
Лазарович Микола Васильович,
Тернопільський національний
економічний університет,
доцент кафедри документознавства,
інформаційної діяльності та українознавства

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Марусик Тамара Володимирівна,
Чернівецький національний
університет ім. Юрія Федьковича,
професор кафедри міжнародних відносин

кандидат історичних наук, доцент
Гаврилюк Олександр Никифорович,
Волинський національний університет
ім. Лесі Українки,
доцент кафедри новітньої історії

Захист відбудеться «18» грудня 2009 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 76.051.06 у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича (58012, м. Чернівці, вул. Кафедральна, 2, корп. 14, ауд. 18).

Із дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (58012, м. Чернівці, вул. Лесі Українки, 23).

Автореферат розісланий « » листопада 2009 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Г. М. Скорейко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Глибокі суспільно-політичні та соціально-економічні зміни, що відбулись у житті українського народу впродовж останніх двох десятиліть, привели до посилення в суспільстві інтересу до історії, її правдивого відтворення. В цьому контексті особливої актуальності набули історичні події, пов'язані з депортацією українців із Польщі в 1944–1946 рр., та їхні всебічні наслідки.

В історичній літературі депортаційні процеси радянської епохи набули широкого розгляду. Поряд із тим, наслідки примусового переселення українців із Польщі у 1944–1946 рр. висвітлені фрагментарно, здебільшого їм бракує цілісного об'єктивного аналізу, здійсненого на основі широкої джерельної бази. Поза увагою дослідників залишається коло питань щодо становища переселенців у новому суспільно-політичному середовищі. Відсутність таких досліджень не сприяє відтворенню історичної справедливості, а формує хибні уявлення про роль та місце депортованих у розвитку українського суспільства в післявоєнний період і на сучасному етапі. З огляду на це, актуальним є конкретно-історичний, комплексний аналіз процесу формування общини переселенців та їхнє пристосування до нових соціально-економічних умов.

Звуження загальноісторичного питання до меж окремо визначеної області зумовлене необхідністю поглиблення дослідження. Адже Тернопільщина – один із тих регіонів України, де впродовж 1944–1947 рр. відбувалися значні національні, соціальні, економічні й демографічні зміни. Серед їхніх причин найвагомими були масові переміщення населення на підставі Люблінської угоди між Польським комітетом національного визволення та урядом УРСР. Проте й досі поза увагою залишаються масштабність і значення вкладу депортованих українців у відродження Тернопільщини післявоєнного періоду.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідної роботи «Історичні та економічні проблеми розвитку української спільноти у ХХ столітті» (Державний реєстраційний номер 0103 U 000 466), розділ «Внесок української еміграції в розвиток української національної держави», яку розробляє кафедра документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є висвітлення на основі ґрунтовного аналізу архівних джерел, опублікованих документів і наукової літератури щодо особливостей розселення й адаптації на Тернопільщині українців, депортованих із Польщі в 1944–1947 рр.

Відповідно до окресленої мети визначено такі **завдання**:

–з’ясувати основні риси соціально-економічного розвитку українців у Польщі напередодні депортації та їхні демографічні показники у межах компактного проживання локально-етнічних груп;

–визначити періоди і напрямки заселення Тернопільщини українцями, депортованими з території Польщі;

–розкрити основні закономірності, що виникли при розміщенні переселенців у області;

–простежити рівень матеріального забезпечення, відповідно до гарантій, визначених в Угоді про евакуацію;

–дослідити зміни соціальної структури переселенців у ході пристосування до радянської системи господарювання.

Об’єкт дослідження – українське населення, примусово виселене з Польщі й розміщене на території Тернопільської області. **Предмет** – основні та загальні закономірності розселення й адаптації переселенців на Тернопільщині впродовж 1944–1947 рр.

Методи дослідження. Для досягнення окресленої в роботі мети дисертантка використала принципи історичного аналізу й наукової об’єктивності на основі документованих фактів. Методологічною основою стало використання спеціально-історичних методів: проблемно-хронологічного, що зумовив висвітлення дисертаційних питань у часовій послідовності; історико-порівняльного, за допомогою якого встановлено основні закономірності розвитку українців у межах Польщі, а після депортації – розселення в Тернопільській області; історико-генетичного – як основи при описанні причинно-наслідкових зв’язків у предметі дослідження; історико-типологічного, який дав змогу в історичній послідовності відстежити процеси трансформації соціально-економічних та демографічних чинників. Всебічне висвітлення теми відбувалось із застосуванням аналітичного, логічного, узагальнюючого і систематичного методів. Польовий матеріал дисертантка збирала методом інтерв’ювання. При укладанні додатків були застосовані міждисциплінарні методи – математичної статистики і картографічний.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що вперше в українській історіографії здійснено спеціальне комплексне дослідження, в якому розкрито соціально-економічні, національні та демографічні наслідки депортації з території Польщі українців Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшся, їхнього розселення й адаптації на прикладі Тернопільської області. Набуло подальшого висвітлення питання матеріальних втрат під час депортації, міри та якості компенсацій у місцях нового поселення. Удосконалений поняттєвий апарат при визначенні сутності історичних явищ, а також окреслені періоди заселення депортованими українцями Тернопільщини. До наукового обігу залучено значну кількість досі не досліджених архівних матеріалів із п’яти архівних установ і проведене

опитування очевидців тих подій, що сприяло уточненню спірних припущень і тверджень. На основі дослідження широкого кола літератури й архівних джерел сформульовано низку узагальнюючих висновків, запропоновано рекомендації щодо наукового і практичного використання.

Хронологічні рамки дослідження зумовлені періодом, нижня межа котрого збігається з підписанням Угоди про евакуацію між Польським комітетом національного визволення й урядом УРСР від 9 вересня 1944 р., до закінчення дії постанови про пільгове оподаткування (грудень 1947 р.) – офіційно визначеного урядом УРСР адаптаційного періоду переселенців, депортованих із Польщі.

Територіальні рамки дослідження визначені межами компактного проживання українців у Польщі під час переселення і Тернопільською областю за адміністративно-територіальним поділом 1939–1940 рр., що був чинним за станом на 1944–1947 рр.

Практичне значення отриманих результатів вбачаємо у реалізації низки пунктів Указу Президента України від 23 вересня 2005 р. «Про заходи у зв'язку з 60-ю річницею примусового виселення етнічних українців з території Польщі». Зокрема, основний зміст дисертації сприяє об'єктивному висвітленню у навчальних програмах та нових підручниках для навчальних закладів теми примусового виселення етнічних українців із території Польщі 1944–1946 рр.

Робота може бути використана також при написанні узагальнюючих праць із історії України, зокрема з етнографії й економічної історії, спецкурсів, курсів за вибором. Дослідження становить певний інтерес для краєзнавців, наукових працівників архівів, музеїв, бібліотек, культурно-освітніх і громадських товариств.

Отримані результати дають підстави для ініціювання та розроблення державних проектів щодо створення центрів із відродження культури субетносів українського народу, а також формування концепції щодо матеріального відшкодування родинам, які на підставі Люблінської угоди були депортовані з території Польщі.

Особистий внесок здобувача. Публікація на тему «Земельне питання як основа економічної адаптації українського населення, депортованого з території Польщі й розселеного на Тернопільщині в 1944–1946 рр.» здійснена у співавторстві з к.і.н., доцентом М. В. Лазаровичем. Внесок дисертантки становить 50%.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження авторка доповідала на науковій конференції Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка «Депортація українців із Польщі до УРСР у 1944–1946 рр. та її оцінка в сучасних наукових дослідженнях» (Тернопіль, 23 листопада 2006 р.), IV Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 600-річчю

першої писемної згадки про Чернівці (Чернівці, 12–13 жовтня 2007 р.), Буковинській науково-практичній конференції «Ми українці, ми українські» (Чернівці, 2 листопада 2007 р.), Міжнародній науковій конференції «Українознавство XXI ст.: нові вимоги, проблеми та методологія розвитку» (Київ, 21–22 жовтня 2008 р.), III Міжнародній науковій конференції «Національна інтелігенція в історії та культурі України. До 90-ї річниці соборності України» (Вінниця, 23–24 жовтня 2008 р.), низці вузівських наукових конференцій. Результати роботи обговорено на засіданнях кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету й кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича.

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано 11 статей, 6 із яких – у фахових виданнях, що належать до переліку ВАК України з історичних наук.

Структура дисертації визначена змістом проблеми, окресленими метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (56 сторінок, 528 позицій), 33 додатки. Загальний обсяг дисертації становить 312 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** розкрито актуальність проблеми, визначено об'єкт, предмет, хронологічні та територіальні рамки дослідження, обґрунтовано мету і завдання, підкреслено наукову новизну й практичне значення дисертаційної роботи.

У першому розділі – **«Історіографічний огляд та аналіз джерельної бази дослідження»** – викладено стан та рівень наукового опрацювання теми в історіографії, охарактеризовано джерельну базу.

Підрозділ 1.1 **«Історіографія»** містить аналіз значного масиву наукових праць, нагромадженого навколо досліджуваної проблеми впродовж десятиліть. Висвітлення різноманітних аспектів запропонованої до розгляду теми зумовило поділ літератури на чотири групи. За його основу взято концептуально-хронологічний принцип.

До першої групи належать дослідження науковців 1930–40-х рр., а також праці, які українські автори написали в еміграції. Визначення меж проживання в історіографічних дослідженнях нероздільно поєднано з їхньою кількісною складовою. Детально розглянули окреслені аспекти, а також соціально-економічні та культурні особливості розвитку українців «закерзоння» напередодні виселення М. Кордуба, В. Кубійович, Ф. Коковський, Б. Жуків, Ю. Тарнович-Бескид.

Хронологічно історичні події, що є об'єктом дослідження, належать до радянської доби. Попри те, радянські історики лише побіжно згадували про переселення українців із Польщі, здебільшого у спектрі польсько-радянського співробітництва, уникаючи проблемних міжнаціональних питань. Серед таких праці І. Євсєєва, Ф. Зуєва, І. Кондюби, І. Боголепової та В. Парсаданової. Чимало дослідників цього часу присвятили праці перетворенням в економічній, соціальній сфері, освіті й культурі краю напередодні війни та у повоєнні роки. Типовими щодо цього є роботи М. Арсєнтьєва, М. Івасюти, В. Варецького. З огляду на встановлені ідеологічні рамки трагічні обставини, у котрих переселенці в УРСР перебували після депортації, залишилися поза увагою дослідників. Як наслідок, відбувалося викривлення фактів або їхнє замовчування. Це дає підстави сучасним науковцям для критичного аналізу матеріалів, опублікованих у цей період, і групування їх в другу групу, що концептуально відрізняються від решти праць.

Ситуація замовчування згаданих явищ тривала до 1990-х рр. Тим часом історики діаспори, маючи мінімальні можливості доступу до архівних матеріалів, розглядали їх із інших теоретичних позицій, які в цілому забезпечували свободу творчого пошуку. Доробки закордонних авторів становлять третю історіографічну групу. Зокрема, М. Трухан, здебільшого на основі польських джерел, довів фальсифікації, до яких вдався польський уряд при визначенні чисельності населення вздовж східного кордону Речі Посполитої.

Значним доробком щодо висвітлення українсько-польських стосунків на східному порубіжжі Речі Посполитої представлена польська історична наука, де репрезентовані альтернативні погляди. Зокрема, праці В. Філяра, Є. і В. Семашко, В. Беднарські, М. Добржанського, С. Ястрижебського, де переселення висвітлено як необхідне зло, неминучий засіб запобігання «українській загрозі». М. Беднарський не оминув події переселення українців, звинувативши червоноармійців у вбивствах, пограбуваннях, безчинствах на цих теренах.

Діаметрально протилежну точку зору щодо причин, ходу і наслідків українсько-польського протистояння репрезентувала інша група польських істориків. Зокрема, Є. Місило та Р. Дрозд вважають рішення про переселення українців необґрунтованою репресією комуністичного керівництва.

Альтернативність поглядів зарубіжних та вітчизняних істориків спонукає до пошуку консенсусу сторін у дискусії щодо дисертаційного об'єкта в контексті українсько-польських стосунків. Зокрема, з цією метою працювала низка міжнародних семінарів під загальною назвою «Україна–Польща: важкі питання» (Луцьк–Варшава, 1998–2001), «Акція «Вісла» в контексті українсько-польських відносин ХХ століття» (Івано-Франківськ, 1997), «Українсько-польські відносини у ХХ столітті: державність, суспільство, культура» (Тернопіль, 1999), «Депортація українців із Польщі до УРСР у 1944–1946 рр. та її оцінка в сучасних наукових дослідженнях» (Тернопіль, 2006). Результати полеміки були надруковані у збірниках наукових праць.

На противагу доробкам радянського періоду і зарубіжних дослідників в 90-х рр. ХХ ст.–на початку ХХІ ст. українські історики здійснили значну дослідницьку роботу на основі розсекречених архівних справ. Її результатом стала низка об'єктивних, позбавлених упередженості наукових робіт. Спеціальні дослідження у низці статей щодо процесу депортації опублікували науковці В. Кучер, Л. Зашкільняк, К. Кондратюк, Ю. Киричук, І. Лучаківська, А. і Д. Салюк, П. і Т. Федорчак, Т. Гонтар, Х. Довгалюк, Р. Кабачий. Першими монографіями стали праця О. Буцко та низка робіт В. Сергійчука. Широкий спектр питань щодо політичних, соціально-економічних умов переселення українців дослідив історик В. Кіцак. Усі згадані автори відзначили незадовільний рівень житлово-побутового й економічного забезпечення і, як наслідок, масову втечу зі східних та південних областей УРСР у західні чи на місця попереднього розселення в Польщу. Отже, основу досліджень четвертої групи становлять концепції, створені на підставі історичного аналізу й наукової об'єктивності на основі документованих фактів, що докорінно змінює сутність проблеми, котра розглядається.

Згідно з указом Президента України та ухвалою Президії НАН України 2007 р. в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України створено Центр дослідження польсько-українських відносин. Результати діяльності науковців «Центру» відображені у збірках історичних статей. Одна з яких присвячена депортаціям із території Польщі, що проходили впродовж 1944–1951 рр.

Загалом, серед досліджень переважають ті, предметом розгляду котрих є політичний ракурс окресленої проблематики. До таких належать праці Ю. Сороки та Ю. Шаповала. Реалізацію Угоди про евакуацію українського населення 1944–1946 рр. досліджував професор С. Макарчук, який розглянув різні аспекти цих подій. За його керівництвом підготовлена дисертація аспірантки Н. Данилихи, де авторка проаналізувала соціально-побутову адаптацію переселенців в УРСР.

Значно більше розвідок сучасні науковці присвятили історії Холмщини та Підляшшя напередодні та під час виселення автохтонного населення. Це, зокрема, праці таких учених, як Ю. Макар, М. Горний, Є. Пастернак, І. Винниченко. Інформативними джерелами для написання дисертації стала низка тематичних збірників статей за редакцією відомих науковців Я. Ісаєвича й Ю. Сливки.

Інформація для дослідження теми подана в історико-етнографічних, краєзнавчих, мемуарних збірниках, об'єктом яких є Тернопільщина. До них належать, зокрема, праці В. Лаби, Я. Федика, Б. Новосядлого, Г. Грещука. Проте у жодній із згаданих праць належно не висвітлено місце і значення переселенців у розвитку Тернопільщини. Автори лише констатували факт взаємопереселення поляків та українців, уникаючи висвітлення як причин так і наслідків цього процесу. Таким чином, зібраний і систематизований масив літератури тільки частково створив

уявлення про об'єкт та предмет дослідження, що свідчить про відсутність спеціальної роботи, де був би комплексно розглянутий увесь спектр складних і суперечливих процесів розселення й адаптації депортованих українців на теренах Тернопільщини.

У підрозділі 1.2 «*Джерельна база*» йдеться, що основним джерелом дисертаційного дослідження стали опубліковані документи і матеріали, котрі зберігаються у спеціалізованих установах: Центральному державному архіві вищих органів влади й управління України, Центральному державному архіві громадських організацій України, Державному архіві Тернопільської області, архівах державних установ обласного і районного рівнів. Загалом джерелом для дослідження окресленої теми стали матеріали 183 справ, більшість із яких уведені в науковий обіг уперше.

За змістом і формою викладу архівні документи можна поділити на кілька груп. Першою з них є формально виражені джерела – законодавчі та нормативно-правові акти, накази, постанови союзного й республіканського урядів щодо депортованих із території Польщі. На їхній основі формувалися вектори діяльності державних структур, спрямовані на забезпечення певних соціально-економічних умов під час депортації й адаптації переселенців у місцях нового розселення. Переважна більшість джерел не мали публічного призначення, їх застосовували у діловодстві певних установ, організацій та відомств у межах їхніх повноважень; це – постанови, розпорядження, накази, інструкції, роз'яснення, звіти, доповідні, листування, телеграми тощо.

Наступна група архівних джерел висвітлює діяльність виконавчих органів, спрямовану на формування певних умов для акомодатії депортованих на території УРСР, зокрема Тернопільської області. Формою викладу цього аспекту стали постанови виконавчої вертикалі, рішення місцевих органів, роз'яснення, інструкції, листування між виконавчими органами різних рівнів та відділів, довідки, звіти, пропозиції тощо.

Серед джерел, що висвітлюють означену тему, поряд із архівними матеріалами використані збірки документів, які упорядники уклали та подали у науковий обіг, користуючись двома різними концептуальними підходами. Перші з опублікованих джерел формували на принципах партійності й класового підходу. У добірці переважають документи, що відображають зовнішньополітичні взаємовідносини СРСР і Польщі та суспільно-політичний розвиток західних областей упродовж 1939–1989 рр. Переважна більшість збірників документів і матеріалів, що розкривають зміст депортаційних процесів радянської влади, була опублікована впродовж періоду існування незалежної України. Концепція їхнього структурування мала іншу методологічну основу – проблемно-історичну, тому їхній зміст набув особливої цінності для досліджуваної теми.

Важливим джерелом дослідження соціально-економічної адаптації переселенців на теренах Тернопільщини є тогочасна преса, представлена обласними, міськими і районними друкованими органами. До наукової роботи залучено як важливе джерело інформацію, зібрану

методом опитування більш ніж 20 свідків тих подій. Таким чином, комплекс підбраної джерельної бази дає змогу всебічно розкрити основні аспекти дисертаційної роботи, а також є цілком достатнім для того, щоби розкрити окреслені завдання та досягнути сформульованої в нашому дослідженні мети.

У другому розділі – **«Основні риси соціально-економічного становища українців напередодні та під час депортації»** – розглянуто основні тенденції розвитку українців на етнічно-українських теренах у межах Польщі. Зокрема, у підрозділі 2.1 *«Демографічна характеристика і зони розташування українських поселень»* основна увага приділена демографічній складовій мешканців етнічно українських земель у складі Польщі. Відзначено, що політичні події в II Речі Посполитій безпосередньо впливали на контингент населення українських земель, які належали до неї, адже польський уряд проводив політику, спрямовану на денационалізацію українських теренів й асиміляцію українців. Надалі, внаслідок підписаних у серпні–вересні 1939 р. низки угод між Німеччиною і Радянським Союзом, західноукраїнські землі розділили приблизно по «лінії Керзона». Після цього на території Польщі залишалася значна кількість українців Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя – смуга поселень, що впродовж століть зберігала виразну етнічну приналежність.

Упродовж Другої світової війни відбувалося фізичне знищення і масове переміщення мешканців окреслених територій. Поряд із діяльністю німецьких окупантів до зменшення числа українців долучилися польські шовіністичні організації, котрі проводили т. зв. «відплатні акції». Проте українське населення не втрачало своїх меж розселення, зберігало чисельну перевагу в місцях компактного проживання та, переважно, мононаціональну структуру українських родин. Їхні поселення розташовувалися вздовж східно-польського кордону – як продовження історично сформованих українських теренів. Звітна документація головного представника уряду УРСР із евакуації стала неспростовним доказом багаточисленності українського населення в місцях їхнього компактного розміщення, що впродовж усього міжвоєнного періоду численними фальсифікаціями прагнула довести польська влада. Водночас діяльність евакуаційних представництв відповідно до Угоди про евакуацію поклала край перебуванню на споконвічних українських землях автохтонного населення.

Наслідками реалізації Угоди стало виселення абсолютної більшості українських родин, що зруйнувало історично сформовані осередки українського етносу. На території «Закерзоння» після виселення залишалося за станом на 1946 р. близько 6,3% корінного етносу: на Лемківщині в межах Польщі – 10,7% українців, на Холмщині та Підляшші – 3,7%, у Надсянні – 4,4% без урахування реемігрантів та осіб із мішаних українсько-польських сімей. Багатовікова культура етнічних груп українського народу опинилася під загрозою цілковитого зникнення.

У підрозділі 2.2 *«Специфіка соціальної структури»* проаналізовано особливості соціального розвитку українців у Польщі. Підкреслено, що в середовищі українців на території

Польської держави сформувалася своєрідна соціальна структура – як наслідок політичних обставин, складних географічних і природно-кліматичних умов. Вираженою соціальною тенденцією української спільноти була їхня сільськогосподарська орієнтація. З огляду на причини, що породили цю тенденцію, вона була негативним явищем для економічного розвитку українських господарств, оскільки формувалася під тиском польської внутрішньої політики, спрямованої на денаціоналізацію й асиміляцію українців, пригнічення їхньої соціальної ролі як відверто чужих і неприйнятних для польського суспільства.

Нищення українства польська влада розпочала з денаціоналізації культурних і духовних його основ. Українців витіснили з міських населених пунктів, публічних установ та інших важливих громадських, політичних і адміністративних сфер діяльності. За ознаками приналежності до українства закривали та руйнували церкви, навчальні заклади, громадські установи. Під політичним тиском опинились українці, які займалися професійною діяльністю, їх звільняли за національною ознакою, що призвело до значного зменшення соціальних груп, таких, як інтелігенція, робітники, службовці. Лише селянство – суспільна група, яка збільшувалась, але водночас зазнавала економічного пригноблення.

Підсумовано, що сільськогосподарська однорідність та низька професійна диференціація стали основними тенденціями розвитку соціальної структури українців у межах Польщі.

У підрозділі 2.3 *«Економічний стан українських господарств»* відзначено, передусім, те, що українці в Польщі у переважній більшості були сільськими жителями, економічне благополуччя їхніх господарств залежало від орного землеробства, скотарства і менше – від інших занять та ремесел. Вони мали стабільне економічне становище, забезпечене нажитим упродовж багатьох поколінь рухомим та нерухомим майном. Початок переселення українських родин із Польщі ознаменувався погіршенням економічного добробуту їхніх господарств.

Форсовані темпи переселення, економічний тиск, військова агресія проти цивільного населення створили непереборні умови для втрати майна. Довге і небезпечне очікування на залізничних станціях, виснажлива дорога забирали рештки пожитків. Підписання Угоди про евакуацію та її впровадження в дію спровокували виникнення обставин, що завдали значних економічних збитків господарствам українців. Таким чином, у процесі суспільного розвитку українців у межах Польщі сформувалися типові особливості української спільноти: психологічна ідентифікація за локально-етнічними групами, сільськогосподарська соціальна однорідність та розвиток індивідуального господарства, що базувався на сільськогосподарській галузі виробництва, економічна стабільність, пов'язана з нерухомим і рухомим майном, котре було безповоротно втрачене під час переселення.

Третій розділ – **«Розміщення депортованих українців у Тернопільській області»** – має три підрозділи, де на численному фактичному матеріалі простежено процес заселення Тернопільщини депортованим із Польщі населенням, виокремлено його основні й загальні

закономірності. Зокрема, у підрозділі 3.1 *«Передумови та періоди заселення родин переселенців»* відзначено, що під час взаємного переселення згідно з Люблінською угодою на Тернопільщині виникли об'єктивні передумови для розселення значної кількості депортованих українців. Головні з них – демографічні втрати області під час війни, значна кількість польських мешканців, які, виїжджаючи в Польщу, залишали житловий фонд для депортованих і масова міграція переселенців зі східних і південних областей унаслідок голоду та відсутності житла. Проте перепоною об'єктивно сформованих потреб і можливостей області в переселенцях стало суб'єктивне бачення з боку республіканського уряду місця переселенців як робочої сили для Східної та Південної України. Ця позиція була втілена при укладанні першого плану розселення, дія котрого започаткувала перший період розселення депортованих українців на Тернопільщині. Загалом розселення українських переселенців на території області мало чотири етапи, під час яких об'єктивні причини розміщення «закерзонців» перемогли суб'єктивізм уряду.

Відтак, перший період тривав від жовтня 1944 р. до травня 1945 р.; за цей час в область прибули 1729 родин (6213 осіб). Другий – охопив травень–вересень 1945 р., коли населення області збільшилося на 3342 родини (15 230) переселенців, що відповідало плану, встановленому в травні. Припинення перевезення закерзонців у східні та південні області УРСР і прийняття чергового плану розселення розпочало третій період (вересень 1945 р. – березень 1946 р.); за цей час прибули понад 11 839 родин. Завершальний, четвертий період відзначився інтенсивністю та численністю щодо прибуття переселенців (квітень–червень 1946 р.). За два місяці на Тернопільщину приїхали 18 311 родин. Загальна кількість переселенців у області становила 158 494 особи.

Підрозділ 3.2 *«Причини міграції в область та за її межі»* охоплює події, що виникли внаслідок примусового, відповідно до складеного плану, розселення, коли враховували потребу в працездатному населенні південних та східних областей, а на відсутність житла для його розміщення не зважали. Внаслідок цього розпочалася зворотна міграція переселенців. Вони прагнули повернутися на попереднє місце проживання або знайти придатне для життя помешкання, звичні умови господарювання і сприятливий клімат. Причини, котрі спонукали депортованих на міграцію з області, були подібними до тих, які виникли перед переселенцями східних та південних областей.

На фоні мігрантів чітко проявилася важлива особливість: підселення до громад переселенців, керуючись ознакою локальних груп. Найпотужніше в області була представлена спільнота мігрантів-лемків (71%), а решта припала на підляшуків із холмцями і надсянців. Для Тернопільщини міграційний рух став ще одним напрямком формування спільноти переселенців.

У підрозділі 3.3 *«Загальні закономірності розселення депортованих»* подано аналіз основних рис розселення депортованих закерзонців на Тернопільщині в нових суспільно-політичних і соціально-економічних умовах, виявлено низку особливостей, що були щільно

пов'язані з баченням із боку влади їхнього місця в радянському суспільстві, специфікою соціального статусу переселенців на попередньому місці проживання, а також із аграрним розвитком господарства області.

Особливості й закономірності, що виникали при розміщенні переселенців, мали значний вплив як на їхню соціально-економічну адаптацію, так і на становлення соціальної структури Тернопільщини в цілому. Людські втрати військового часу в поєднанні з виїздом польського населення спричинили демографічну кризу, здебільшого в містах, що зменшило частку міських жителів до 2,7%, решту становили жителі райцентрів та сільської місцевості. На селі депортовані стали основною продуктивною силою. Із огляду на трудовий потенціал, що вони репрезентували, та сільську соціальну спрямованість їхнє розміщення формувало передумови для поглиблення аграрного розвитку області. Добір громади за етнографічною ознакою давав змогу відновити позитивний психологічний клімат, що надалі втілювалось у регенерації колишніх умов побуту та господарювання. Після виселення поляків на території області утворилася мононаціональна українська спільнота.

У результаті, взаємовпливу типових особливостей українців, набутих у Польщі, та комплексу передумов, що були характерні для Тернопільщини, при розміщенні на території області значної кількості депортованих українців відбулися глибокі зміни в національному, демографічному та соціально-економічному аспектах.

У четвертому розділі – **«Соціально-економічна адаптація українських переселенців»** – висвітлено процес інтеграції депортованих у нові соціально-економічні умови. Так, підрозділ 4.1 *«Житлово-побутові умови та грошові компенсації за майно, залишене в Польщі»* визначає пріоритетні потреби депортованих та рівень їхнього забезпечення. Одним із базових серед низки економічних чинників стало надання депортованим будівель житлового призначення, після чого мали настати правові підстави для реалізації наступних економічних гарантій зазначених в Люблінській угоді. В процесі забезпечення депортованих житлом радянська влада створювала умови, за яких лише незначна кількість родин отримали помешкання і грошову компенсацію, гарантовану Угодою про евакуацію. Бюрократична машина, попри низку наказів і розпоряджень щодо створення сприятливих умов для влаштування переселенців, стала системною перешкодою. У результаті неналежного вирішення базового житлового питання під загрозу потрапили комплекс взаємозалежних урядових гарантій щодо кредитування, надання земельних наділів та податкових пільг, спрямованих на забезпечення сприятливого адаптаційного періоду.

У підрозділі 4.2 *«Державне забезпечення депортованих відповідно до пунктів Угоди про евакуацію»* проаналізовано фактичне забезпечення переселенців під час адаптаційного періоду. Акцентовано на різниці правових систем, що проявилася на законодавчому рівні в земельному питанні. Це спричинило різницю невідповідність у площі залишеного й отриманого земельного наділів: не були компенсовані ділянки, залишені під пасовищами, лісами, садами та луками.

Ланцюг взаємозалежних економічних умов, який започаткувало обов'язкове надання з боку держави житла та земельних наділів, продовживсь у наданні пільг, виплатах, компенсаціях, грошовій допомозі, спрямованих на господарське влаштування депортованих українців. Проте аспекти економічного забезпечення, виконання котрих мало слугувати основою для повноцінної адаптації, набули рис системного невиконання. Як результат окреслених негараздів, матеріальне становище переселенців після їхнього переселення в умовах радянської політичної системи ще більше погіршилося.

У підрозділі 4.3 *«Пристосування до радянської політичної системи»* через призму соціальних змін, що відбулись у західній Україні після встановлення радянської влади, проаналізовано нелегке пристосування навиків, знань та вмінь переселенців, отриманих упродовж років життя в Польщі.

За період депортації та розселення депортованих на Тернопільщині серед селян означилися дві групи, які поділялися за принципом господарювання, – одноосібники та колгоспники. Упродовж 1944–1947 рр. до колгоспів вступила мізерна кількість переселенців. До спеціалістів, вихованих в умовах буржуазної Польщі, влада ставилася з підозрою. Тому далеко не всі змогли отримати місце роботи відповідно до професійної кваліфікації. Інтелігенція, котра не відрізнялася численністю, була позбавлена можливості відновити свою діяльність. Повністю забороненими стали професійні заняття торговців та ремісників. Загалом соціальна адаптація була підпорядкована політичній кон'юнктурі. За цих умов більшість соціальних груп були змушені змінити рід занять.

Таким чином, соціально-економічна адаптація відбувалася в умовах глибокого протиріччя між системою міжурядових гарантій, законодавчою базою радянської держави, урядовою реалізацією зобов'язань та реальними потребами переселенців. Сукупність негативних факторів спровокувала значне погіршення матеріального становища та зміни у соціальному статусі депортованих.

У **висновках** викладено результати дослідження, обґрунтовано положення, основний зміст яких виноситься на захист. У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове розв'язання наукової проблеми, що виявляється в об'єктивному та всебічному висвітленні розселення й адаптації на Тернопільщині українського населення, депортованого в 1944–1947 рр. із Польщі.

1. Розвиток українців у Польщі був зумовлений здебільшого діяльністю польського уряду стосовно української меншини, спрямованої на денаціоналізацію історично українських земель й асиміляцію корінного етносу. Незважаючи на це, українці до початку примусового виселення не втрачали своїх меж розселення та зберігали чисельну перевагу в місцях компактного проживання, розташованих переважно вздовж кордону з УРСР як історичне продовження

етнічно українських теренів. В умовах тиску агресивного польського середовища формувалася психологічна ідентифікація українців за певними локально-етнічними групами.

Розташування українців здебільшого у сільських населених пунктах та мізерна їхня присутність у містах вплинули на соціальний розвиток, що проявилось в професійній однорідності, де 97% населення були селянами, лише 3% припадало на кваліфікованих працівників. Соціальна деформація українського суспільства сформувала сільськогосподарську однорідність та низьку професійну диференціацію, що було основною ознакою соціальної структури українців у Польщі.

Усі локально-етнічні групи в господарському розвитку мали чітко виражене сільськогосподарське спрямування, стабільне економічне становище. Впровадження в дію Угоди про евакуацію спровокувало виникнення обставин, що завдали економічного розорення господарствам українців, а також фізичні знущання і глибокі моральні втрати – позбавлення батьківщини.

2. Значну частину депортованих – близько 35% скерували для розміщення в Тернопільську область, де для цього були об'єктивні передумови та виникли нагальні потреби. Найперше – як демографічний аспект для відновлення народонаселення області та припинення незбалансованого плану розселення, що викликало стихійну масову міграцію. Перепоною об'єктивно сформованим потребам і можливостям області у переселеннях стало суб'єктивне бачення з боку республіканського уряду, що гостро суперечило окресленим вище потребам. Упродовж 1944–1946 рр. відбувся поділ заселення Тернопільської області депортованими на 4 періоди. Загалом, в області зареєстрували 35 106 родин (155 620 осіб) переселенців. Наймасовіше Тернопільщину заселили лемківська етнографічна група (44% від кількості депортованих лемків) і надсянці (50,1%).

Поряд із основним вектором руху депортованих зі заходу сформувався потужний реверсний потік колонізації Тернопільщини з боку попередньо розселених у східних та південних областях УРСР. При обранні поселення мігранти керувались спільністю локально-етнічної ознаки.

3. Тенденція до групування за принципом спорідненості локально-етнічних груп, а також значна питома вага депортованих у масі мешканців області створили підґрунтя для збереження та розвитку соціально-економічних і культурних особливостей, наявних у середовищі українців у межах Польщі. Тернопільщина, господарська діяльність якої мала сільськогосподарське спрямування, після розселення тут депортованих українців набула підстав для поглиблення аграрних тенденцій та зменшення питомої частки міського населення. Завдяки значному відсоткові осіб працездатного віку, розселених у більшій чи меншій кількості в переважно всіх районах області, депортовані українці стали основою економічного потенціалу краю. А в

поєднанні з місцевими жителями «закерзонці» утворили на Тернопільщині мононаціональну українську спільноту.

4. Після депортації у нових суспільно-політичних умовах окреслилися життєво важливі чинники матеріального забезпечення, базовані на статтях Угоди про евакуацію. Система матеріального відшкодування, створена на законодавчому рівні в реальних умовах командно-адміністративної системи, набула викривлених форм втілення. Виконавча влада, починаючи від неналежного житлово-побутового забезпечення, ланцюговою реакцією охопила неправомірними діями всі наступні пункти Угоди.

5. В процесі адаптації переселенців відбулися зміни їхнього соціального становища. Селяни поділилися на дві групи – одноосібників та колгоспників. Незворотно зникли групи ремісників і торговців. Соціальне пристосування закерзонської інтелігенції відбувалося в умовах підозрливості та недовіри влади до фахівців, вихованих у Польщі. Соціально незахищені групи населення, зокрема інваліди та багатодітні й самотні матері, котрим, згідно зі законодавством УРСР, була передбачена допомога, не отримали належного забезпечення.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Боднарчук Ю. Аграрна політика радянської влади щодо українців, переселених з Польщі в 1944–1946 рр. / Боднарчук Юлія // Формування економічних відносин в умовах становлення ринку. Зб. наук. праць ТДЕУ : Вип. 9. – Тернопіль, 2005. – С. 435–441.

2. Боднарчук Ю. Житлово-побутові умови розселення на Тернопіллі депортованого з території Польщі українського населення у 1944–1946 роках / Боднарчук Юлія // Формування економічних відносин в умовах становлення ринку. Зб. наук. праць ТДЕУ : Вип. 9. – Тернопіль, 2005. – С. 364–376.

3. Боднарчук Ю. Формування територіально-національного розмежування між Польщею та УРСР у 1939–1947 рр. / Юлія Боднарчук // Лучко М., Лановик Б. Операція «Вісла». Польсько-українські взаємини у 1944–1947 рр. – Тернопіль, 2007 – С. 67–75.

4. Боднарчук Ю. Земельне питання як основа економічної адаптації українського населення, депортованого з території Польщі і розселеного на Тернопіллі у 1944–1946 рр. / Боднарчук Юлія, Лазарович Микола // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – Вип. 12 [За заг. ред. М. В. Лазаровича]. – Тернопіль: Економічна думка, 2007. – С. 23–32.

5. Боднарчук Ю. Економічний стан українських господарств Закерзоння напередодні їх депортації / Юлія Боднарчук // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія : Історія [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – С. 157–168.

6. Боднарчук Ю. Зміни в соціальній структурі народонаселення Тернопільської області в 1939–1946 рр. / Боднарчук Ю. // «Ми українці, ми українські»: Матеріали Буковинської науково-

практичної конференції, Чернівці, 2 листопада 2007 р. – Чернівці – Вижниця : Черемош, 2007. – С. 150–153.

7. Боднарчук Ю. Кількісна характеристика та зони проживання населення локальних етнографічних груп – холмщаків і підляшуків на території Польщі напередодні їх виселення в УРСР / Ю. Ю. Боднарчук // Наукові записки ВДПУ. Серія: Історія. – Вип. 14. – Вінниця, 2008. – С. 232–236.

8. Боднарчук Ю. Кількісна характеристика та зони проживання української локально-етнографічної групи – надсянців на території Польщі напередодні їх виселення в УРСР (1944–1946) / Юлія Боднарчук // Наукові записки ТНПУ. Серія: Історія. – Тернопіль, 2008. – Вип. 1. – С. 154–158.

9. Боднарчук Ю. Ю. Погіршення економічного становища українських родин внаслідок депортації з території Польщі в УРСР (1944–1946) / Боднарчук Ю. Ю. // Зб. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2008. – Т. XX. – С. 392–397.

10. Боднарчук Ю. Ю. Територія проживання та демографічна характеристика лемківського населення в Польщі напередодні виселення в УРСР / Боднарчук Ю. Ю. // Зб. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2008. – Т. XIX. – С. 403–408.

11. Боднарчук Ю. Ю. Соціальна адаптація українських переселенців після депортації з території Польщі в 1944–1946 рр. (на прикладі Тернопільської області) / Боднарчук Ю. Ю. // Зб. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXIII. – С. 336–348.

АНОТАЦІЯ

Боднарчук Ю. Ю. Особливості розселення й адаптації на Тернопільщині українського населення, депортованого з території Польщі (1944–1947 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01. – Історія України. – Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2009.

У дисертації комплексно розглянуто основні та загальні закономірності розселення й адаптації на Тернопільщині українського населення, депортованого з Польщі впродовж 1944–1947 рр. Висвітлено ступінь наукового розроблення теми в історичній літературі й окреслено коло джерельної бази для її всебічного розкриття. З'ясовано основні риси соціально-економічного розвитку українців напередодні депортації та їхні демографічні показники у межах компактного проживання локально-етнічних груп на території Польщі, а також передумови, періоди й вектори заселення цих груп після депортації на території Тернопільської області.

Розкрито основні закономірності при розміщенні переселенців на Тернопільщині, що докорінно змінило соціально-економічний, демографічний і національний розвиток області. Простежено рівень матеріального забезпечення, відповідно до гарантій, визначених Угодою про евакуацію і зміни соціальної структури переселенців у ході їх пристосування до радянської системи господарювання.

Ключові слова: Тернопільщина, депортовані українці, матеріальні втрати, соціально-економічна адаптація, Угода про евакуацію, мігранти, Холмщина, Підляшшя, Лемківщина, Надсяння, соціальний статус.

АННОТАЦІЯ

Боднарчук Ю. Ю. Особенности расселения и адаптации на Тернопольщине украинского населения, депортированного с территории Польши (1944–1947 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01. – История Украины. – Черновецкий национальный университет им. Ю. Федьковича. – Черновцы, 2004.

В диссертации комплексно рассмотрены основные и общие закономерности при расселении и адаптации в Тернопольской области украинского населения, депортированного с территории Польши в 1944–1947 гг. Проанализирована степень научной разработки темы в исторической литературе и определен состав архивных источников для её всестороннего исследования. В работе раскрыты основные черты социально-экономического развития украинцев перед депортацией, их демографические показатели на территории компактного размещения локально-этнических групп в Польше, а также предпосылки, периоды и векторы заселения ими после депортации Тернопольской области.

Раскрыты основные закономерности при расселении переселенцев, что коренным образом изменило социально-экономическое, демографическое и национальное развитие области. Проведён анализ уровня материального обеспечения, в соответствии с обязательствами, регламентированными в Договоре об эвакуации, и изменении социального статуса переселенцев в ходе их интеграции в советскую систему хозяйствования.

В процессе общественного развития украинцев в Польше сформировались специфические особенности украинской общности: психологическая идентификация в соответствии с локально-этническими группами, сельскохозяйственная социальная однородность и развитие индивидуального хозяйства, основанного на сельскохозяйственных отраслях производства,

экономическая стабильность, связанная с движимым и недвижимым имуществом, которое безвозвратно было потеряно вовремя насильственного переселения. Взаимное влияние основных тенденций развития украинцев, приобретённых в Польше, и комплекса характерных особенностей Тернопольской области обусловило глубинные изменения национальной, демографической и социально-экономической её сфер. Социально-экономическая адаптация проходила в условиях противоречия между системой международных гарантий, существующего законодательства советской страны, правительственной реализацией обязательств и реальной необходимостью переселенцев. Совокупность негативных факторов спровоцировала значительное ухудшение материального состояния и изменения в социальном статусе насильственно перемещённых украинцев.

Ключевые слова: Тернопольщина, депортированные украинцы, материальный ущерб, социально-экономическая адаптация, Договор об эвакуации, мигранты, Холмщина, Подляшье, Лемковщина, Надсянье, социальный статус.

SUMMARY

Bodnarchuk U. U. Features resettlement and adaptation in the Ternopil region of the Ukrainian population, deported from the territory of Poland (1944–1947 biennium). – Manuscript.

Thesis for degree of candidate of historical sciences, specialty 07.00.01. – History of Ukraine. – Chernivtsi National University. Fedkovych. – Chernivtsi, 2009.

The paper comprehensively examines the main and general patterns of adaptation and resettlement in the Ternopil region of the Ukrainian population, deported from Poland during the 1944-1947 biennium clarify the degree of scientific development themes in historical literature and identified the source base for its full disclosure. Clarified the main features of the socio-economic development of the Ukrainian before deportation and demographics within the compact living locally ethnic groups in Poland, as well as conditions, periods of vectors and deportation after their settlement in Ternopil region.

Explores the basic laws in connection with the settlers in Ternopil region, which fundamentally changed the socio-economic, demographic and national development of the region. Traced the level of financial security, according to the safeguards established by the Agreement on the evacuation and the changing social structure of migrants in their adaptation to the Soviet economic system.

Key words: Ternopil region, deported Ukrainian, material loss, social and economic adaptation, the Agreement on the evacuation, migrants, Chelm, Podlasia, Lemkivschyna, Nadsianina, social status.